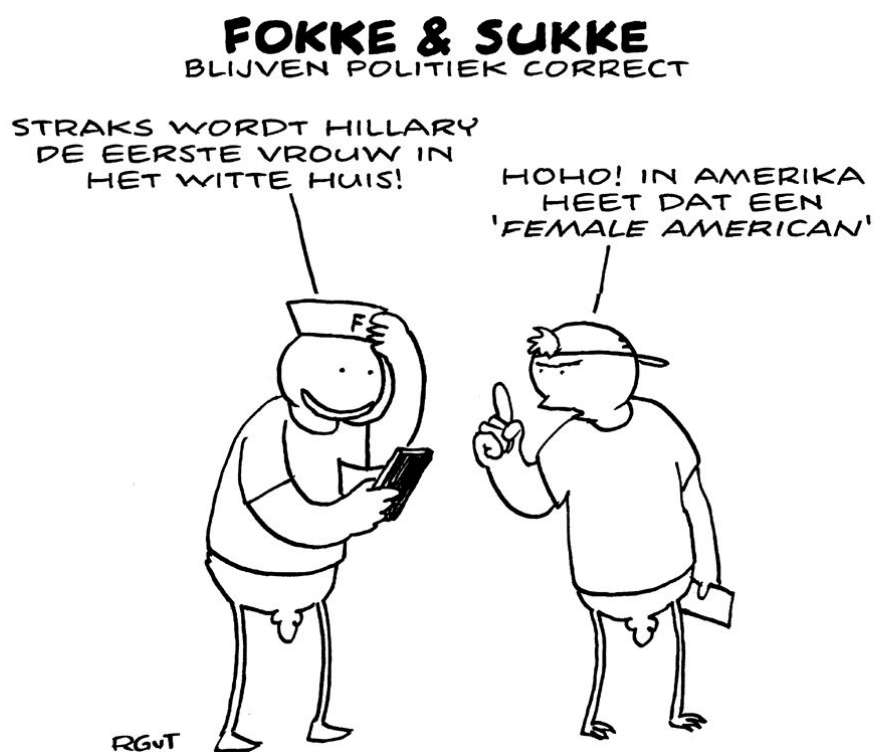

(G)een blad voor de mond

Het gebruik van het concept 'politieke correctheid' in de Tweede Kamer

Bachelorscriptie Geschiedenis 2019

Begeleider: Dr. Remco Ensel

Radboud Universiteit Nijmegen

Auteur: Joske Dekkers

Datum: 12 augustus 2019

Inhoudsopgave

Inleidend	3
Hoofdstuk 1: De geschiedenis van 'politieke correctheid'	8
Hoofdstuk 2: De Nederlandse politiek vanaf de jaren zestig	13
Hoofdstuk 3: 'Politieke correctheid' in de Tweede Kamer	20
Conclusie	30
Bibliografie	33

Inleidend

Het concept 'politieke correctheid' is de laatste decennia bijna niet meer weg te denken uit de Nederlandse politiek. In de jaren negentig is het concept vanuit Amerika overgewaaid naar Europa en ook in Nederland bekend geworden. Hoewel 'politieke correctheid' misschien op het eerste gezicht een eenduidig concept lijkt, is dat het zeker niet. De verschillende connotaties en nuanceringen waarmee het in de mond wordt genomen, zijn van groot belang voor de betekenis die de gebruiker eraan toekent. Het is dan ook van belang de politieke achtergrond van de spreker te kennen en te begrijpen of het concept serieus, sarcastisch of beschuldigend bedoeld is. Dit concept leent zich uitstekend voor een begripshistorisch onderzoek, omdat dit naast het concept zelf, ook de grenzen van politiek taalgebruik kan verduidelijken.

Ideeëngeschiedenis en begripsgeschiedenis zijn inmiddels welbekende historische onderzoekstradities die onlosmakelijk verbonden zijn met grote namen als Quentin Skinner, John Pocock en Reinhart Koselleck.² Al in de negentiende eeuw muntte Georg Hegel de term *Begriffsgeschichte* en werd de deur geopend voor de vermenging van taalwetenschappen en geschiedenis. Volgens Hegel hadden begrippen een *sprachimmanente Geschichte*, waarmee hij bedoelde dat hun geschiedenis niet buiten de taligheid te beschouwen is.³ Dit idee werd door bijvoorbeeld de Britse filosoof en historicus Robin George Collingwood ("all history is the history of thought") en de Amerikaanse Arthur Lovejoy verder ontwikkeld tot de *history of ideas*.⁴ Lovejoy beschouwde ideeën en concepten als onderzoeksobjecten die lijnen in de geschiedenis konden aantonen doordat hij hun betekenis als vaststaand beschouwde.⁵ Kritiek op deze *idealistische* geschiedschrijving kwam vanuit twee verschillende hoeken.

Een van de critici ten aanzien van ideeëngeschiedenis in zijn geheel was de Pools-Britse historicus Lewis Namier. Namier stelde in de jaren vijftig van de vorige eeuw dat geschiedenis gevormd wordt uit concrete handelingen en dat ideeën op zichzelf geen rol

---

¹ Afbeelding omslag: John Reid, Bastiaan Geleijnse en Jean-Marc van Tol, *Fokke & Sukke blijven politiek correct*, NRC-Handelsblad (13 april 2015)

² K. Bockweg, 'Van ideeëngeschiedenis naar intellectual history: Opkomst en ontwikkeling van de Cambridge School', *Skript historisch tijdschrift* 34:4 (2014) 201-211; T. Mergel, 'Cultural turns and political history', *Ricerche di storia politica* speciale uitgave (2017) 33-42.

³ R. Koselleck, *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und sozialen Sprache* (Frankfurt am Main, 2006), 57.

⁴ R.G. Collingwood, 'History and freedom' in: *The idea of history* (Oxford 1949).

⁵ A.O. Lovejoy, *The great chain of being* (New York 1936).

hebben in het menselijk handelen.⁶ Namier beschouwde met zijn *realistische* benadering het verband tussen gedrag en ideeën als niet aantoonbaar en dus niet bestaand. Kritiek op Lovejoy's idealistische geschiedschrijving werd aan de andere kant door Koselleck toegeschreven aan Richard Koebner.⁷ Deze Duits-Joodse historicus werkte tot zijn dood aan zijn *Imperialism: The story and significance of a political word, 1840-1960* dat uiteindelijk in 1965 postuum werd geredigeerd door Helmut Dan Schmidt. In dit boek laten zij zien hoe de betekenis en gebruiksvorm van het begrip *imperialisme* in de onderzochte eeuw is veranderd. Daarnaast wordt hierin aangetoond hoe afhankelijk die betekenis is van conflicten, vooroordelen, koloniale betrekkingen, kortom; de context waarin het begrip wordt gebruikt.⁸ De door hem toegepaste methode leent zich in veel opzichten goed voor een onderzoek naar 'politieke correctheid', doordat het in verschillende landen en perioden, in verschillende contexten dus, van betekenis lijkt te zijn veranderd. Hoewel Koebners methode en geschiedsfilosofische overtuiging door Koselleck wordt weergegeven als een stap tussen Lovejoy en de Cambridge School, is het maar de vraag of Skinner en Pocock zich bewust waren van zijn werk.

Skinner deelt in zijn *Meaning and understanding in the history of ideas* uit 1969 de opvatting van Koebner (dat begrippen niet zonder hun context begrepen en onderzocht kunnen worden), maar wordt deze niet in zijn werk benoemd.⁹ Skinner bekritiseert echter zowel Lovejoy als Namier, als vertegenwoordigers van de historiografische patstelling van vóór de jaren zeventig tussen de eerdergenoemde idealistische en realistische geschiedschrijving. Lovejoy werd door hem beschreven als anachronistisch:

“... he is very readily led to speak as if the fully developed form of the doctrine was always in some sense immanent in history, even if various thinkers failed to ‘hit upon’ it, even if it ‘dropped from sight’ at various times, even if an entire era failed (note the implication that they tried) to ‘rise to a consciousness’ of it.”¹⁰

Vanwege deze kritiek wordt Skinner door Koselleck dan ook in dezelfde historiografische hoek geschaard als Koebner. Dit betekent echter, zoals gezegd, niet dat Skinner zich bij Namier aansloot. Hij was van mening dat ook Namier een fundamentele fout maakte in zijn beschouwing van het belang van ideeën. Ondanks dat hij het eens is met de

---

⁶ Bockweg, 'ideeëngeschiedenis', 203.

⁷ Koselleck, *Begriffsgeschichten*, 56.

⁸ R. Koebner en H.D. Schmidt, *Imperialism: The story and significance of a political word, 1840-1960* (Cambridge 1965).

⁹ Q. Skinner, 'Meaning and understanding in the history of ideas', *History and Theory* 8:1 (1969) 3-53; Koebner, *Imperialism*.

¹⁰ Skinner, 'Meaning and understanding', 10.

veronderstelling dat de causaliteit tussen gedrag en ideeën *moelijk* is aan te tonen, gaat Skinner er vanuit dat ideeën ook op zichzelf als handelingen gezien kunnen worden en als onderzoeksobject aanschouwd.

Skinner's manifest wordt vanwege zijn innoverende blik gezien als een verschuiving binnen het historisch paradigma en het begin van de *linguistic turn*.¹¹ Samen met Pocock wordt hij gezien als vertegenwoordiger van de *Cambridge School*. Voor een groot deel zijn zij het met elkaar eens; politieke taal kan enkel begrepen worden binnen de betreffende context. Dat is niet alleen de tijd, de plaats of de cultuur waarbinnen bijvoorbeeld een tekst geschreven is, maar ook het individu dat de boodschap wil uitdragen. Hierin verschillen zij enigszins van mening. Waar Skinner methodologisch meer nadruk legt op het individu, vindt Pocock de *agency* van de context van groter belang.¹² Daarnaast wordt niet alleen de *Cambridge school* gezien als onderdeel van de *linguistic turn*. De hierboven genoemde opvattingen van Koebner, die geschiedfilosofisch op dezelfde weg zat, maar methodologisch duidelijk aansloot bij de *Begriffsgeschichte* worden hier bijvoorbeeld ook onder geschaard.

Deze vorm van geschiedschrijving, de naam verklapt het al, richt zich op enkele woorden of concepten, in tegenstelling tot de *Cambridge School*, waarbinnen men zich vooral richt op gehele manifesten of andersoortige politieke teksten.¹³ Koselleck bouwt dan ook in zijn *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache* voort op zowel de door Koebner ontwikkelde methodologie als de door Skinner en Pocock beschreven geschiedfilosofische insteek. Koselleck hecht daarbij veel waarde aan de taligheid van historisch onderzoek, maar ook aan de sociale kant van de *Begriffsgeschichte*: “Den welche Geschichte hätte es nicht sowieso mit zwischenmenschlichen Beziehungen zu tun.” Waar Koselleck zich aansluit bij het belang van taligheid en het belang van context in het beoordelen en begrijpen van politieke concepten en ideeën, richten zij zich in principe op een ander onderzoeksobject. De ‘intermenselijke betrekkingen’ zijn van groter belang in de manier waarop Koselleck de wereld via talige interacties probeert te begrijpen. Deze sterk overlappende, maar wel te onderscheiden methodologie wordt gezien als de Duitse tak van de *Linguistic turn*.¹⁴

De nadruk op concepten en menselijke betrekkingen liggen ook in een onderzoek naar politieke correctheid sterk voor de hand. In dit onderzoek zal echter ook rekening gehouden moeten worden met een punt van kritiek dat geformuleerd werd door Willibald Steinmetz.¹⁵

---

¹¹ Koselleck, *Begriffsgeschichten*, 101; Mergel, ‘cultural turns’, 35-36.

¹² J.G.A. Pocock, *Virtue, commerce and history: Essays on Political Thought and history, chiefly in the eighteenth century* (Cambridge, 1985).

¹³ Koselleck, *Begriffsgeschichten*.

¹⁴ Mergel, ‘cultural turns’, 33-36.

¹⁵ *Ibidem*, 36.

Deze bekritiseerde de sterke focus op geschreven teksten binnen de verschillende takken van de *linguistic turn*. In zijn boeken richt hij zich wederom op het belang en de gebruiksvormen van politieke taal, maar heeft hij meer oog voor het gesproken karakter en de omgangsvormen van politieke communicatie.¹⁶ Hij beargumenteert het belang van een brede contextuele kennis over het (politieke) podium waarbinnen talige uitspraken of geschriften worden voortgebracht en de (on-)geschreven regels die daarbinnen van belang zijn.¹⁷ Hij beschrijft het belang van kennis over wat gezegd mag worden en wat niet, omdat dat sterk samenhangt met de manier waarop er gesproken wordt. Deze context is belangrijk, maar zal deels juist verduidelijkt worden door een onderzoek naar het concept 'politieke correctheid'.

De methodische ontwikkelingen van ideeën en begripsgeschiedenis mag dan uitgebreid beschreven zijn, dit wil niet zeggen dat er veel onderzoeken zoals die van Koebner zijn gedaan met deze nieuwe inzichten in het achterhoofd. Zo sprak Leen Spruit bij zijn aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Vroegmoderne ideeëngeschiedenis in 2017 zich uit over de noodzaak van verder toegepast onderzoek binnen zijn vakgebied. Daarbij sprak hij ook over de mate waarin controversiële onderwerpen zich lenen als object van onderzoek: *“Dat wil zeggen intellectuele conflicten met een bredere sociaal-culturele impact en waarbij disciplinaire machtsinstanties betrokken zijn.”*¹⁸ Hierbij springt 'politieke correctheid' opnieuw in het oog als een concept dat binnen deze tak van geschiedenis meer aandacht verdient. Het concept heeft een lange geschiedenis en is in de roerige twintigste eeuw aan verschillende contextuele wendingen onderhevig geweest. Hoewel de geschiedenis van het concept wel beschreven is, wordt daaruit niet altijd duidelijk welke betekenis de auteur toekent aan het concept. Er is daarnaast geen onderzoek gedaan naar de nieuwe betekenissen die voortvloeien uit zowel literatuur als directe gebruiksvormen van 'politieke correctheid', hoewel het zich in de afgelopen decennia heeft ontwikkeld tot een welbekend concept onder de Nederlandse bevolking.

---

¹⁶ W. Steinmetz, *Das Sagbare und das Machbare: Zum Wandel politischer Handlungsspielräume England 1780-1867* (Stuttgart 1993).

¹⁷ W. Steinmetz, 'New perspectives on the study of language and power in the short twentieth century' in: W. Steinmetz ed., *Political languages in the age of extremes* (Oxford 2011), 3-51.

¹⁸ L. Spruit, *Ideeëngeschiedenis: ontologie, reconstructie en controverse* (Inaugurele rede door Prof. Dr. Leen Spruit, Radboud Universiteit, Nijmegen 2017).

In dit onderzoek zal de nadruk dan ook liggen op de veranderende betekenis van het concept 'politieke correctheid' en de verschillende betekenissen en connotaties ervan in de Tweede Kamer. Vanwege het door Steinmetz vastgestelde belang van de context waarin een concept gebruikt wordt, maar ook de opvattingen van de spreker, zal hier de aandacht komen te liggen op het Nederlandse parlement. Binnen dit afgebakende podium worden de verschillende politieke stromingen binnen Nederland gerepresenteerd en zijn de (on-)geschreven regels en omgangsvormen gedocumenteerd en aan onderzoek onderhevig geweest. De ontwikkeling van 'politieke correctheid' kan echter, zoals de Cambridge School ons geleerd heeft, niet worden weergegeven zonder de historische context van het concept zelf. In het eerste hoofdstuk zal aan de hand van literatuuronderzoek de geschiedenis van het concept buiten Nederland worden weergegeven. Er zal een chronologisch overzicht geschetst worden van de veranderingen die het concept doormaakte voordat het Nederland bereikte.

Vervolgens zal in het tweede hoofdstuk aan de hand van literatuuronderzoek gekeken worden naar de Nederlandse parlementaire cultuur en politieke taboes vanaf de jaren zestig. In dit hoofdstuk zal de nadruk verschoven worden van literatuur over geschreven bronnen die in het eerste hoofdstuk aan bod komen, naar het gesproken karakter van de debatten in de Tweede kamer. Omdat Kamerleden zowel voorbereide teksten uitdragen als debatten voeren in de vorm van interrupties, vragen en reacties, is te beargumenteren dat er met het gebruik van deze context zowel gesproken als geschreven uitlatingen aan bod komen. Dit hoofdstuk zal bijdragen aan het schetsen van de context van de spreker (in naleving van de *Cambridge School*) en het podium (in naleving van Steinmetz).

In hoofdstuk drie zullen de verschillende gebruiksvormen en betekenissen van 'politieke correctheid' in de Tweede Kamer centraal komen te staan. Hiervoor is gekeken naar handelingen, Kamervragen en moties tot 23 maart 2017, de dag waarop de huidige Tweede Kamer zitting nam. Op die manier zijn alle afgeronde regeerperiodes meegenomen in dit onderzoek. Er is gekozen voor een zo lang mogelijke onderzoeksperiode omdat het concept naar alle waarschijnlijkheid pas in de jaren negentig voor het eerst in de Tweede Kamer werd gebruikt. In dit hoofdstuk zal aan de hand van voorbeelden worden getoond op welke verschillende manieren het concept 'politieke correctheid' is ingezet. De nadruk zal liggen op de betekenissen en connotaties die aan het concept worden toegekend en met welke politieke taboes het eventueel is verbonden. Concluderend zal dan gesteld kunnen worden op welke manier het concept 'politieke correctheid' is toegeëigend en toegepast binnen de Nederlandse Tweede Kamer en hoe dat zich verhoudt tot de bestaande literatuur.

Hoofdstuk 1: De geschiedenis van 'politieke correctheid'

Omdat de context een belangrijk element is van 'politieke correctheid' zal in dit hoofdstuk de historische context van het concept worden weergegeven. Hoewel er nog weinig onderzoek is gedaan naar de betekenissen en gebruiksvormen van het concept 'politieke correctheid' in Nederland, is de geschiedenis ervan wel al binnen verschillende disciplines beschreven. In de afgelopen jaren hebben historici, politicologen, sociologen en filosofen uit verschillende landen zich aan het concept gewaagd. In dit hoofdstuk zal de geschiedenis van het gebruik van het concept 'politieke correctheid' chronologisch worden weergegeven en zal worden aangetoond dat er, al voordat het concept in Nederland in zwang raakte, verschillende betekenissen in omloop waren.

Het oudste geregistreerde gebruik van 'politieke correctheid' is te vinden in een uitspraak van een Amerikaanse rechter in 1793.¹⁹ Deze noemde de theorie dat de soevereiniteit van de Verenigde Staten bij het land lag en niet bij het volk "*not politically correct*". Het concept lijkt hier een letterlijke betekenis te hebben; het is volgens de opgestelde politieke normen niet correct om de soevereiniteit bij het land te leggen in plaats van bij het volk. Tot in de twintigste eeuw zijn er echter geen andere voorbeelden te vinden in de Verenigde Staten en lijkt gebruik van het concept dus niet veel voorkomend te zijn geweest. Het oudste regelmatige gebruik van het concept is niet in de westerse wereld te vinden, maar binnen Leninistisch, Stalinistisch en Maoïstisch gedachtegoed.²⁰ De Duitse politicoloog Mathias Hildebrandt beschrijft dat het concept binnen deze communistische kringen "*keinerlei selbstkritische oder selbstironische Konnotationen*" had, terwijl dit later in de Verenigde Staten juist wel zo zou zijn.²¹

Een 'politiek correct' persoon binnen het communisme was iemand die stevast handelde en dacht volgens de lijn van de partij. 'politieke correctheid' of 'partijcorrectheid' stond hoog in aanzien en hing in Rusland bijvoorbeeld samen met *pravda*. Vrij vertaald is dat de hogere sociale en morele ideologie die beschreef hoe de wereld eruit zou moeten zien.²² 'politieke correctheid' had binnen communistische kringen een positieve connotatie

---

¹⁹ J.K. Wilson, *The myth of political correctness: The conservative attack on higher education* (Durham, 1995) 3-4.

²⁰ M. Hildebrandt, *Multikulturalismus und Political Correctness in den USA* (Wiesbaden 2005) 71-74; Wilson, *The Myth*, 2-4

²¹ Hildebrandt, *Multikulturalismus*, 72.

²² C.A. Andary-Brophy, *Political correctness: social-fiscal liberalism and left-wing authoritarianism* (Toronto 2015) 1-3.

wat betreft personen en politieke opvattingen. Dit betekende echter ook dat opvattingen als 'incorrect' bestempeld konden worden, wat kon leiden tot vervolging van de personen die deze verspreidden.²³ Op die manier speelde 'correctheid' of 'politieke correctheid' een centrale rol binnen het communistisch gedachtegoed en betekende het zoveel als 'het juiste standpunt ten opzichte van de partijlijn'.

In de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw werd het concept ook in de Verenigde Staten meer regelmatig gebruikt. In die tijd was er in de VS echter een duidelijke distantiëring waar te nemen van het communisme en alles wat daarmee te maken had.²⁴ 'politieke correctheid' werd dan ook vooral sarcastisch of ironisch gebruikt. Andere voorbeelden zijn zeldzaam en vaak neerbuigend of juist negatief bedoeld, zodat de positieve connotatie van de communistische 'partijcorrectheid' duidelijk werd weerlegd.²⁵ Het concept werd bijvoorbeeld door Amerikaanse socialisten minachtend gebruikt richting communisten die de partijlijn boven compassie plaatsten. Door Amerikaanse communisten werd het concept dan ook met minder aanzien gebruikt dan in communistisch Rusland het geval was. De betekenis (het juiste standpunt ten opzichte van de partijlijn) bleef hetzelfde, maar door de negatieve houding ten opzichte van het communisme in de Verenigde Staten, gebruikten Amerikaanse communisten het concept liever niet. Vanaf de jaren veertig raakte het concept een paar decennia in onbruik, tot het in de jaren zestig nieuw leven in geblazen werd, beginnend op Amerikaanse campussen.²⁶

In de Verenigde Staten kwamen in de jaren zestig verschillende bewegingen op die zich verzetten tegen (extreem-)rechts en doorgeslagen liberalisme.²⁷ 'politieke correctheid' werd uitgedragen door protestgroepen als *Black power* en de *civil rights movement*, die vooral actief waren in de Verenigde Staten, maar ook door bewegingen die meer internationaal voet aan de grond kregen zoals de *new left* en de tweede feministische golf.²⁸ Hoewel de drang naar modernisering en culturele verandering, waar de jaren zestig bekend om staan, historisch gezien moeilijk te duiden is wat betreft hun daadwerkelijke invloed, worden de jaren zestig gezien als een toonaangevende periode waaruit veel symboliek en jargon is overgenomen.²⁹ Het concept 'politieke correctheid' maakt hier onderdeel van uit en werd het middelpunt van verschillende debatten en protesten aangevoerd door jongerenbewegingen

---

²³ Hildebrandt, *Multikulturalismus*, 72.

²⁴ Andary-Brophy, *Political correctness*, 3-4.

²⁵ Hildebrandt, *Multikulturalismus*, 72-73.

²⁶ Andary-Brophy, *Political correctness*, 3-4.

²⁷ J.R. Greene, *America in the sixties* (New York 2010) 97-98.

²⁸ Hildebrandt, *Multikulturalismus*, 73-74.

²⁹ H. Righart, *De wereldwijde jaren zestig: Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten* (Utrecht 2004) 12-14.

op verschillende campussen in de Verenigde Staten.³⁰ De betekenis van het concept werd in deze periode meer ambigu.

Vanaf de jaren zestig werd het concept vaak gebruikt om bepaald taalgebruik als 'politiek incorrect' te bestempelen.³¹ Dit zorgde er voor dat bijvoorbeeld de *Civil rights movement* in plaats van *black* de term *African-American* propageerde en dat het woord *negro* al helemaal als uit den boze werd beschouwd. Het ging vaak om denigrerend of beledigend taalgebruik dat, volgens hen die politieke correctheid uitdroegen, discriminatie tegenover minderheden of anderszins achtergestelde groepen, zoals vrouwen, bevorderde. Deze gebruiksvorm van 'politieke correctheid' is echter paradoxaal: in hun strijd om culturele en politieke dogma's te doorbreken, creëerden zij juist nieuwe dogma's. In hun strijd voor het verwerven van nieuwe vrijheden, creëerden zij juist nieuwe taboes. In principe is te beargumenteren dat het concept 'politieke correctheid' over het algemeen nog steeds gebruikt werd om 'het juiste standpunt' of 'volgens de partijlijn' aan te duiden. Echter, welk standpunt of welke partij dit betrof, hing voortaan af van de persoonlijke standpunten van de persoon die het concept in de mond nam.

Dit brengt ons tot een andere gebruikelijke manier waarop het concept 'politieke correctheid' in de jaren zestig werd ingezet, namelijk het idee dat alles bevraagd en bekritiseerd moest kunnen worden. Vrijheid van meningsuiting moest geen grenzen kennen en taboes moesten worden doorbroken. Wanneer er geen ruimte was voor discussie werd dit als 'politiek incorrect' bestempeld.³² In de basis is de betekenis van 'het juiste standpunt' nog steeds aanwezig, ook al is dit standpunt en daarmee het idee achter het concept tegengesteld aan de eenheid die ermee uitgedragen werd binnen communistische regimes. Deze beide betekenissen staan echter lijnrecht tegenover elkaar. Waar het concept aan de ene kant gebruikt kon worden om 'politiek correct taalgebruik' uit te dragen en op die manier inclusiviteit te bevorderen, kon het aan de andere kant gebruikt worden om dit te bestempelen als 'politiek incorrect' omdat het de discussie over inclusiviteit in de kiem smoorde.³³

In de jaren zestig en zeventig werd de precieze betekenis van het concept dus afhankelijk van de context en de standpunten van de spreker, maar was deze in de basis nog steeds terug te brengen naar 'het juiste standpunt'.³⁴ Het concept werd vanwege deze tegenstelling ook, zoals in de jaren dertig, ironisch, sarcastisch of grappend gebruikt. Op

---

³⁰ Wilson, *The myth*, 5-6.

³¹ D. Cameron, *Verbal Hygiene* (New York 2012) 116-118.

³² Hildebrandt, *Multikulturalismus*, 73-74.

³³ Andary-Brophy, *Political correctness*, 3-4.

³⁴ Hildebrandt, *Multikulturalismus*, 74-75.

deze manier werd het door conservatieven ingezet om het linkse activisme te bespotten, maar ook door linkse activisten die zich af wilden keren van de ambiguïteit van de term en de manier waarop het te veel deed denken aan de opgelegde 'partijcorrectheid' van het communisme. Het concept werd ook vaak ironisch gebruikt om hypocrisie in eigen gedrag te benoemen. Denk hierbij aan een marxist die heel politiek incorrect van dure restaurants houdt of een feministe die haar nagellak erg mooi vindt, hoewel niet helemaal politiek correct.³⁵

In de jaren tachtig veranderde de toon van het concept opnieuw. Waar het in de jaren zestig en zeventig vooral door de *new left* en andere linkse activisten werd gebruikt, verwaterde de betekenis van het concept samen met deze bewegingen. De *new left* stortte in doordat het geen duidelijke richting had, sommigen radicaliseerden en gingen over tot geweld, waardoor anderen zich juist distantieerden van de beweging.³⁶ Ondanks alle discussie breidde het gebruik van 'politieke correctheid' zich uit. Het beperkte zich niet langer tot Amerikaanse campussen, maar werd ook steeds vaker door andere individuen, bedrijven en door de media opgepikt. Vanaf de jaren tachtig werd vooral de inclusiviteit die men ermee probeerde te bevorderen breder toegepast, van 'politiek correcte kerstcadeautjes' tot 'politiek correcte kleding'. Het werd op een positieve manier ingezet om niet alleen campussen, maar ook werkplekken, kranten en televisie minder discriminatoir en dus toegankelijker te maken.

37

Er bleef echter kritiek op de bevordering van inclusief taalgebruik. In de jaren negentig ontstond een nieuw hoogtepunt van discussie rondom 'politieke correctheid', met de invloed van het concept als onderwerp. Hierin zijn een aantal groepen te onderscheiden. Aan de ene kant zijn er de mensen die de beweging kracht bijzetten en een positieve invloed binnen de samenleving waarnemen door de inclusiviteit die men ermee wil uitstralen. Aan de andere kant werd 'politiek correct taalgebruik' gezien als een concept dat werd gebruikt door mensen die beweerden de waarheid te kennen en dit aan anderen oplegden, een soort 'gedachtepolitie'.³⁸ Naast de discussie of 'politieke correctheid' nu een positieve of negatieve invloed had op de samenleving, waren er ook mensen die de invloed van het concept in het

---

³⁵ Hildebrandt, *Multikulturalismus*, 74.

³⁶ M. Gettleman, 'We didn't know it would be so hard: the short, sad instructive history of the US new left' in: G. Andrews, R. Cockett et al. eds., *New left, new right and beyond: Taking the sixties seriously* (Basingstoke 1999) 51-65, alhier 51-54.

³⁷ Wilson, *The myth*, 4-5.

³⁸ B. Moore Milroy, 'Cracks, light, energy' in C.B. Miranne en A.H. Young eds. *Gendering the city: Women, boundaries, and visions of urban life* (Lanham 2000) 209-217, alhier 209-210; Wilson, *The myth*, xi-xiii.

geheel in twijfel trokken. Zo werd het beschreven als een beweging die je niet serieus kon nemen of een beweging die toch niet voldoende draagkracht zou hebben of behouden.³⁹

De discussie over de invloed werd opgepakt door verschillende, kranten, tijdschriften en televisieprogramma's waardoor de aandacht ervoor ook in andere westerse landen groeide.⁴⁰ Het concept werd op deze manier, inclusief de discussie die er omheen bestond, ook in Nederland bekend. In Nederland werd 'politieke correctheid' gebruikt om met terugwerkende kracht een aantal problemen in de samenleving te beschrijven en leek het zowel met negatieve als met positieve connotaties te zijn ingezet. Naarmate de discussie zich uitbreidde werd de vraag óf 'politieke correctheid' invloed had echter steeds vaker achterwege gelaten en kwam de nadruk te liggen op de mate waarin deze invloed positief of negatief was. Volgens historicus Beth Moore Milroy werd het inmiddels over de westerse wereld verspreide concept vanaf de jaren negentig vooral nog gebruikt met een negatieve connotatie.⁴¹ Daarmee kon het worden gezien als een manier om voorstanders van inclusief taalgebruik 'mond dood' te maken.

In de twintigste eeuw is het concept 'politieke correctheid' dus aan verschillende invloeden onderhevig geweest en is gebleken dat context en connotatie inderdaad van groot belang zijn om te begrijpen wat ermee bedoeld werd. Waar de communistische betekenis van 'het juiste standpunt' nog steeds aanwezig lijkt, wordt hier sinds de jaren tachtig door voorstanders steeds minder nadruk op gelegd. Het wordt minder gebruikt om specifieke standpunten zoals vrijheid van discussie te benadrukken en juist meer om inclusief taalgebruik te bevorderen. Het concept wordt echter door tegenstanders steeds vaker met een negatieve connotatie ingezet, waardoor het bestempelen van taalgebruik of argumenten als 'politiek correct' een ontkrachtende werking heeft. Om te kunnen begrijpen wat er bedoeld wordt wanneer iemand het concept 'politieke correctheid' in de mond neemt is het dus van belang om de context van de tekst of het gesprek te begrijpen. Om terug te komen op Pocock en Skinner is het voor de volgende stap van dit onderzoek dus van belang om tijd, plaats en cultuur als context te verduidelijken, alsook de opvattingen van het individu dat het concept gebruikt.

---

³⁹ R. Kimball, 'From farce to tragedy', *Partisan review* 15:4 (1993) 564-569, alhier 564.

⁴⁰ Cameron, *Verbal hygiene*, 116-117.

⁴¹ Moore Milroy, 'Cracks, light, energy', 209-210.

Hoofdstuk 2: De Nederlandse politiek vanaf de jaren zestig

Nu duidelijk is wanneer en met welke connotaties het concept 'politieke correctheid' Nederland heeft bereikt, zal gekeken moeten worden naar de Nederlandse context. Uit het eerste hoofdstuk is gebleken dat vanaf de jaren zestig het concept 'politieke correctheid' sterk verbonden is met taboes en taalgebruik, daarom wordt de Nederlandse context vanuit deze thema's bekeken. Hierbij zal de focus liggen op de politiek vanwege het belang van de persoonlijke (vaak politiek beladen) opvattingen van het individu dat het concept gebruikt, maar ook vanwege de relatief eenduidig afgebakende structuur van debatten in de Tweede Kamer. In dit hoofdstuk zal dan ook in navolging van Steinmetz een beeld worden geschetst van de veranderende normen en waarden binnen Nederland en de Tweede Kamer wat betreft taboes en taalgebruik vanaf de jaren zestig. Op die manier wordt de basis gelegd voor het hierop volgende hoofdstuk, waarin een analyse van het gebruik van 'politieke correctheid' in de Tweede Kamer gemaakt zal worden.

Hoewel de jaren zestig zoals gezegd moeilijk te duiden zijn en veel historici hier hun hoofd over breken, is het een symbolisch zeer toonaangevende periode.⁴² In Nederland wordt bijvoorbeeld de ontzuiling verbonden aan de jaren zestig.⁴³ Ontkerkelijking en emancipatie zorgden ervoor dat de scheiding in achterban van katholieken, protestanten, socialisten en liberalen begonnen te vervagen. Vrijheid, maakbaarheid en vernieuwing werden de nieuwe Nederlandse normen waar bijvoorbeeld D66, opgericht in 1966, zich voor in wilde zetten.⁴⁴ Het waren jaren van protest en verzet tegen de gevestigde orde waarin 'radicale' partijen aan terrein wonnen. Vooral de Katholieke Volkspartij (KVP) en de gereformeerde Anti-Revolutionaire Partij (ARP), beide confessionele partijen, hadden te lijden onder de ontzuiling en polarisering.⁴⁵ D66 was namelijk niet de enige partij die in deze periode werd

---

⁴² Righart, *wereldwijde jaren zestig*, 5-7.

⁴³ R. Fraanje, 'De christendemocratie in Nederland: Schipperen tussen waarden en verantwoordelijkheid' in F. Wielenga, C. van Baalen en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap: bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018) 11-34, alhier 13-15.

⁴⁴ J. Sneller en D. Boomsma, 'Tussen rebelleren en regeren: D66 als factor in de Nederlandse politiek' in F. Wielenga, C. van Baalen en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap: bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018) 55-77, alhier 56-57.

⁴⁵ P. van Schie, 'Het 'geheim' van de Nederlandse liberalen: Hoe de VVD zich tot een centrale machtsfactor heeft ontwikkeld' in F. Wielenga, C. van Baalen en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap: bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018) 221-243, alhier 233-234.

opgericht, zo ook bijvoorbeeld Nieuw Links, de Nederlandse vertakking van de *New Left*, en de Boerenpartij.

De Boerenpartij van Hendrik Koekoek was een conservatief-liberale protestpartij, opgericht om op te komen voor nationale waarden en het boerenbelang. Zij wisten in de jaren zestig en zeventig steeds een aantal zetels in de Tweede Kamer te bemachtigen, maar haalden vanaf 1981 geen zetels meer. In deze korte periode van oppositievoering wisten zij echter wel vijftig *lijken* op hun naam te krijgen.⁴⁶ Dat wil zeggen, vijftig keer werd een woord of een opmerking van Koekoek en de zijnen als ontoelaatbaar bestempeld door de Kamervoorzitter en daarom niet opgenomen in het letterlijke verslag van de plenaire debatten, de *handelingen*.⁴⁷ De *schrapbepaling* was een recht van de voorzitter dat in 1934 werd opgenomen in het Reglement van Orde (RvO), het procedurele reglement van de Tweede Kamer, de invulling van dit recht werd overgelaten aan de voorzitter.⁴⁸

De voorzitter bepaalde dus niet alleen wie het woord kreeg en hoe lang iemand mocht spreken, maar ook welk gedrag en taalgebruik al dan niet werd geaccepteerd. Dit hield in dat “*de voorzitter mocht ingrijpen bij beledigingen, bij aansporingen tot onwettig handelen en bij het schenden van overeengekomen regels van geheimhouding.*”⁴⁹ Vooral het ingrijpen bij beledigingen was voor interpretatie vatbaar en hing volgens historica Carla Hoetink dan ook samen met de parlementaire cultuur. Hoewel er geschreven regels bestaan in de vorm van het RvO, zijn ongeschreven regels en culturele veranderingen volgens haar van grote invloed op het parlementair handelen.⁵⁰ Daaruit is bijvoorbeeld te verklaren dat, hoewel dit tot 2001 was toegestaan, de voorzitter steeds minder vaak gebruik maakte van de schrapbepaling met een laatste *lijk* in 1993.⁵¹ Dit neemt niet weg dat de voorzitter het recht behoudt om opmerkingen terug te laten nemen, deze worden echter, inclusief verontschuldiging, wel opgenomen in de handelingen.

Van alle *lijken* stamt zo'n 86% uit de jaren vóór 1959. Met uitzondering van de Tweede Wereldoorlog was 1959 ook het eerste jaar sinds de invoering van de schrapbepaling dat deze niet werd toegepast.⁵² Tijdens het voorzitterschap van Frans-Jozef van Thiel, tussen 1963 en 1972, werden verschillende aanpassingen gemaakt binnen het RvO om een meer

---

⁴⁶ P. Bootsma en C. Hoetink, *Over lijken: Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Nijmegen 2006) 135-136.

⁴⁷ *Ibidem*, 7-9.

⁴⁸ C. Hoetink, *Macht der gewoonte: Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018) 13-14 en 57; Bootsma e.a., *Over lijken*, 9 en 50-51.

⁴⁹ *Ibidem*, 188.

⁵⁰ *Ibidem*, 16 en 187-189.

⁵¹ Bootsma e.a., *Over lijken*, 35 en 45-47.

⁵² *Ibidem*, 45-47.

informele sfeer te creëren waarin ruimte was voor een levendiger, open debat.⁵³ Een van de aanpassingen was het vaker toelaten van televisiecamera's waarmee van Thiel wilde zorgen dat de mondiger geworden burger meer inzicht kreeg in de Haagse politiek. Ondanks de veranderende maatschappelijke houding ten opzichte van de politiek en de polarisering en verjonging binnen de Tweede Kamer, zorgde van Thiel ervoor dat het aantal schrapbepalingen afnam. "*Wat had het immers nog voor zin om beledigende, opruiende of geheimschendende uitlatingen buiten de handelingen te houden, als ze al in de huiskamer waren gehoord?*", aldus Hoetink en Peter Bootsma in hun boek *Over lijken: ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer*.⁵⁴

Waar de media zich tot de Tweede Wereldoorlog terughoudend opstelde ten opzichte van de schrapbepaling, werd er na de oorlog steeds meer aandacht aan besteed.⁵⁵ Het vrije woord kwam in de jaren vijftig en zestig meer centraal te staan als onderdeel van de democratie in westerse samenlevingen.⁵⁶ In verschillende Europese democratieën, waaronder de Nederlandse, bestond echter de opvatting dat de vrijheid van meningsuiting niet onschendbaar en oneindig was. Zo zijn er, in tegenstelling tot de VS, wettelijke grenzen aan de vrijheid van meningsuiting gesteld wanneer het bijvoorbeeld ging om opruiend of discriminatoir taalgebruik.⁵⁷ Waar men op campussen in de VS pleitte voor meer vrijheid van meningsuiting, zou dit in principe eerder in Europa te verwachten zijn. Aan de andere kant zou in vergelijking met de VS te verwachten zijn dat in de jaren zestig en zeventig méér schrappingen zouden plaatsvinden in de Tweede Kamer, vanwege de opkomende discussie over discriminerend of uitsluitend taalgebruik. Het duurde echter nog een aantal decennia tot de discussie omtrent vrijheid van meningsuiting en ontoelaatbaar taalgebruik in Nederland losbarstte.

De vrijheid van meningsuiting en emancipatie worden nog altijd verbonden aan de roerige jaren zestig. Volgens socioloog Herman Vuijsje leidden de verworvenheden uit dit decennium echter tot nieuwe taboes rondom privacyschending, overheidsdwang en aanpassing door niet-westerse immigranten.⁵⁸ Zo werd de multiculturele samenleving een toonbeeld van Nederlandse tolerantie, waar andere Europese samenlevingen lessen uit zouden kunnen trekken. Daar tegenover stond echter volgens Vuijsje een stigmatisering van iedereen die zich negatief uitliet over de multiculturele samenleving. Hoewel over Vuijsje te

---

⁵³ Bootsma e.a., *Over lijken*, 136-137.

⁵⁴ *Ibidem*, 136-137.

⁵⁵ *Ibidem*, 27-28.

⁵⁶ G. Hughes, *Political correctness: A history of semantics and culture* (Oxford 2010) 60-61.

⁵⁷ T. Rosier, *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie in Nederland en Amerika* (Nijmegen 1997) 11, 31-32.

⁵⁸ H. Vuijsje, *Correct: Weldenkend Nederland sinds de jaren zestig* (Amsterdam 2008) I-V.

beargumenteren is dat hij met zijn boek *Correct* zelf invloed heeft gehad op het gebruik van 'politieke correctheid' in Nederland, is de trend die hij beschrijft ook waar te nemen in de schrappingen uit de Tweede Kamer. Waar in de jaren zestig en zeventig de Boerenpartij de kroon spande in het aantal *lijken*, werd de rol van Koekoek in de jaren tachtig en negentig overgenomen door de Centruumpartij, later Centrumdemocraten, van Hans Janmaat.

Zowel de Boerenpartij als de Centruumpartij zetten zich naar eigen zeggen in voor het nationaal belang. Vooral Janmaat werd door andere politici gezien als een xenofobe politicus die kort gehouden moest worden om 'het symptoom' van extreem-rechts zo min mogelijk aandacht te geven, aldus Dick Dolman, Kamervoorzitter van 1979 tot 1989.⁵⁹ Janmaat voelde zich zowel door zijn medekamerleden als door de media gedwarsboemd en monddood gemaakt.⁶⁰ Het leek alsof dat wat als 'fatsoenlijk' beschouwd werd niet alleen gold ten opzichte van beledigend taalgebruik, maar ook om bepaalde standpunten en meningen te weren. Kamerleden wisten niet goed te reageren op slogans als "*vol is vol*" en "*Nederland voor de Nederlanders*" en kozen daardoor in de beginjaren van Janmaat voor de tactiek van het negeren. Na zijn wederkeer in het parlement in 1989 met zijn nieuwe partij, de Centrumdemocraten, en hun overwinning bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1990 besloot men toch met hem in discussie te treden.

De debatten met Janmaat verliepen niet altijd even vlekkeloos. Zijn tactieken bestonden uit provoceren en inspelen op onderbuikgevoelens, waarmee zijn collega's vaak geen raad wisten. Men weet de negatieve benadering en publiciteit van Janmaat aan zijn persoonlijkheid. Historica Charlotte Brand beschreef Janmaats manier van debatteren als volgt: "*De Centrumdemocraat speelde op de man, irriteerde en plaatste zichzelf in een underdogpositie.*"⁶¹ Feit blijft echter dat men met zijn standpunten geen raad wist en dat hij de vinger op de zere plek legde aangaande de taboes rondom de multiculturele samenleving. De 'dwangtaboes' zorgden voor een zelfonderdrukking van de Nederlandse overheid, aldus Vuijsje.⁶² Besturen werd begeleden, of liever *geleiden*, om maar niet vergeleken te worden met fascisme of anderszins controlerende overheden. Van de jaren zestig tot en met tachtig was de overheid volgens Vuijsje een facilitator in plaats van een bestuursorgaan. Dat wil zeggen dat men vanuit de politiek vooral bezig was met beleidsuitspraken en verantwoording en niet met het opstellen van (nieuwe) ideologische standpunten.

---

⁵⁹ Bootsma e.a., *Over lijken*, 153-154.

⁶⁰ C.J.M. Brand, 'De Tweede Kamer en de omgang met Hans Janmaat: politicus in de periferie' in J.W. Brouwer, P. van der Heiden, J. Ramakers eds., *Politiek als passie: Twaalf opmerkelijke naoorlogse Kamerdebatten* (Amsterdam 2007) 103-114, alhier 103-105

⁶¹ Ibidem, 105-107.

⁶² Vuijsje, *Correct*, 13-15.

Dit gebrek aan ideologieën was volgens hoogleraar moderne geschiedenis J.W. Oerlemans funest voor het functioneren van de Nederlandse democratie.⁶³ De Nederlandse politiek werd, een aantal uitzonderingen daargelaten, steeds eenduidiger en was volgens Oerlemans vooral bezig met het hooghouden van haar aanzien in plaats van met besturen. Hoewel er veel kritiek kwam op Oerlemans' in 1990 uitgebrachte artikel, kwam er in de jaren negentig verandering in het beeld van de terughoudende overheid. Zo pleitte VVD-leider Frits Bolkestein in 1990 voor meer onderscheid tussen de partijen zodat de kiezer meer het gevoel kreeg dat er daadwerkelijk iets te kiezen viel. Ook maakten de KVP, ARP of de CHU, de partijen die zich in 1975 samenvoegden tot het Christen Democratisch Appèl (CDA) in 1994 voor het eerst geen van allen deel uit van de regering. Dit zorgde ervoor dat de kabinetten Kok I en II wetten door konden voeren met betrekking tot abortus, euthanasie en in 2001, als eerste land ter wereld, de legalisering van het homohuwelijk.

De multiculturele samenleving bleef echter nog tot het einde van de jaren negentig gepresenteerd worden als een bestuurlijke overwinning waar weinig kritiek op geformuleerd werd.⁶⁴ Het was een agendapunt dat vooral door Janmaat werd aangekaart en verder enkel aandacht genoot wanneer het ging over specifieke beleidskwesties, aan het geheel van de multiculturele samenleving werd niet getornd. Hoewel men vaak geen raad wist met de extreem rechtse standpunten van Janmaat, kreeg deze in de jaren negentig zoals gezegd wel de ruimte om zijn standpunten te verwoorden in een volwaardig debat. Hij was echter vaak afwezig, waardoor hij er regelmatig van werd beschuldigd zijn parlementaire taken te verzaken.⁶⁵ Zo zou hij ook, wanneer hij aanwezig was, niet meewerken aan concrete oplossingen, maar enkel kritiek leveren op gemaakte afspraken. Zijn kritiek leidde dan ook niet tot beleidsveranderingen wat betreft het toelaten van vluchtelingen en arbeidsmigranten of hun integratie. Vanaf 1998 wist Janmaat geen zetels meer in de Tweede Kamer te verwerven, maar het kritische geluid ten opzichte van de multiculturele samenleving bleef bestaan.

Aan het einde van de jaren negentig, aan de vooravond van het nieuwe millennium, stond namelijk een nieuwe criticus op; Pim Fortuyn. In tegenstelling tot Janmaat was deze voormalige bijzonder hoogleraar sociologie een charismatisch man die vooral met zijn standpunten wat betreft de integratie van islamitische Nederlanders het debat over de multiculturele samenleving wist open te breken. Hij richtte zijn kritiek op de islamitische

---

⁶³ H. Beunders, 'De terugkeer van de klassenstrijd: De angst van de visieloze burgerij voor 'de massa' lijkt op die van rond 1900' in C. van Baalen, H. Goslinga et al. eds. *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2011: Waar visie ontbreekt, komt het volk om* (Amsterdam 2011) 15-28, alhier 18-20.

⁶⁴ Vuijsje, *Correct*, 19-23.

⁶⁵ Brand, 'De Tweede Kamer', 105-107.

cultuur, omdat deze wat hem betreft achter liep op de moderne Nederlandse samenleving.⁶⁶ Hij sprak zich daarmee uit tegen het cultuurrelativisme waar de Nederlandse politiek zich achter schaarde. Volgens Fortuyn zouden de Islam en de Nederlandse cultuur met elkaar botsen wanneer deze op gelijke voet met elkaar werden gesteld. De niet te verenigen kernwaarden van de Nederlandse en islamitische cultuur zag hij in “*de gelijkheid van mannen en vrouwen, van welke seksuele geaardheid dan ook.*”⁶⁷ Het cultuurrelativisme in Nederland ging volgens hem echter zo ver dat er wel kritiek geuit mocht worden op de Nederlandse cultuur, maar niet op anderen, zoals de Islam, ook niet wanneer het ging om deze kernwaarden.

Fortuyn had hiermee ook kritiek op de Nederlandse democratie, die zijns inziens enkel nog bestond uit beroepspolitici die te weinig aandacht hadden voor de daadwerkelijke problemen in de samenleving. De politiek ging volgens hem enkel nog om economische zaken, waardoor er te weinig aandacht was voor culturele betrekkingen. Zo nam volgens hem de regering niet haar verantwoordelijkheid over de gemaakte fouten met betrekking tot de multiculturele samenleving.⁶⁸ Daarnaast was er te weinig ruimte om kritiek te uiten. Kritiek op de Islam, op de inburgering of op de multiculturele samenleving werd volgens hem weergegeven als ‘fout’, ‘racistisch’ of ‘extremistisch’ en om die redenen niet serieus genomen.⁶⁹ De “*politiek uiterst correcte angsthazen*” weigerden volgens hem de problemen in te zien, waarmee hij verwees naar cultuurrelativisme als het ‘politiek correcte standpunt’ waarop geen kritiek geduld werd. Dit kritische gebruik van het concept ‘politieke correctheid’ sluit aan bij de negatieve connotatie die het vanaf de jaren negentig had gekregen.

Fortuyn sloot zich in eerste instantie aan bij Leefbaar Rotterdam, wat als Leefbaar Nederland aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 deelnam. Na ruzie brak hij met deze partij en richtte Fortuyn in februari 2002 de Lijst Pim Fortuyn (LPF) op. Op 6 mei 2002, vlak voor de aankomende Tweede Kamerverkiezingen, werd Fortuyn vanwege zijn politieke standpunten vermoord door Volkert van der Graaff, een linkse milieu-activist. Zijn partij behaalde dat jaar 26 zetels in de Tweede Kamer onder leiding van Mat Herben en vormde samen met CDA en VVD een regering. Door ongeregelheden en ruzies binnen de fractie van de LPF was deze regering echter van zeer korte duur. Ook het bestaan van de LPF kwam hiermee in het gedrang, de partij werd in 2008 weer opgeheven. In de roerige periode die na de moord op Fortuyn ontstond bleek echter dat deze zijn stempel had gedrukt op het Nederlands politiek bestel. Politici als Ayaan Hirsi Ali, Rita Verdonk en Geert Wilders

---

⁶⁶ P. Fortuyn, *Tegen de Islamisering van de Nederlandse cultuur* (Amsterdam 1997).

⁶⁷ Ibidem, 58.

⁶⁸ P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars* (Rotterdam 2002), 7-10.

⁶⁹ Ibidem, 183-184.

stonden op en spraken zich uit tegen de multiculturele samenleving en het beleid van het vorige millennium. Ook columnist, regisseur en programmamaker Theo van Gogh speelde als criticaster van het cultuurrelativisme een grote rol in het versterken van de mondigheid van de Nederlandse samenleving. Toen hij in 2004 werd vermoord door een moslimextremist was het hek van de dam.

De parlementaire cultuur van de twintigste eeuw waarbinnen het vergroten van vrijheden leidde tot nieuwe taboes was doorbroken. De kritische toon ten opzichte van de multiculturele samenleving en de Nederlandse regering met haar 'politiek correcte houding' werd doorgezet. In 2005 werd door Geert Wilders de Partij voor de Vrijheid (PVV) opgericht. Wilders had zich in het jaar daarvoor afgescheiden van de VVD vanwege zijn standpunten over de multiculturele samenleving en het in zijn ogen doorgeslagen cultuurrelativisme in Nederland. De PVV zet zich tot op heden in voor het beschermen van de Nederlandse cultuur tegen invloeden van buitenaf. Ook Wilders is van mening dat de Islam een gevaar is voor de Nederlandse verworvenheden en hebben vooral linkse partijen hier geen aandacht voor. De kritiek van Wilders blijft gericht op de beperkte vrijheid van meningsuiting wat betreft de multiculturele samenleving en de taboes die hieraan kleven, waarbij hij regelmatig gebruikt maakt van het concept 'politieke correctheid' om zijn standpunten kracht bij te zetten.

De parlementaire taal lijkt dus vanaf de jaren zestig te zijn versoepeld, maar in de jaren negentig werd duidelijk dat dit voor bepaalde standpunten zeker niet het geval was. Hoewel het bij de schrapbepalingen ging over ontoelaatbaar taalgebruik binnen de Tweede Kamer, was deze vanaf 1993 niet meer toegepast en in 2001 in het geheel opgeheven. Toch bekritiseerde Fortuyn in zijn boek *De puinhopen van acht jaar Paars* de 'politiek correcte houding' van links Nederland, vanwege het taboe op bepaalde standpunten. Hoewel de invloed die het concept 'politieke correctheid' had op de vergrote kritische beweging ten opzichte van cultuurrelativisme en de multiculturele samenleving moeilijk te meten is, is het een concept dat vaak gebruikt werd binnen debatten hierover. Aangezien het concept in de jaren negentig Nederland heeft bereikt en er in die tijd vaak een negatieve connotatie aan verbonden was, werd het met enige regelmaat gebruikt om de linkse standpunten binnen het debat over bijvoorbeeld integratie te bestempelen. Op die manier lijkt het zo te zijn dat het concept 'politieke correctheid' in Nederland in eerste instantie niet zozeer werd gebruikt met betrekking tot specifieke woorden, maar op standpunten. De betekenis van 'het juiste standpunt' is in ieder geval in de boeken van Fortuyn in negatieve zin duidelijk aanwezig.

Hoofdstuk 3: 'Politieke correctheid' in de Tweede Kamer

Nu de origine van het concept 'politieke correctheid' duidelijk is en de Nederlandse politieke situatie is geduid, zal die literaire achtergrond in dit hoofdstuk worden vergeleken met het gebruik van het concept in de Tweede Kamer. Door te kijken naar dit afgebakende podium wordt gehoor gegeven aan de geschiedfilosofische achtergrond van de begripsgeschiedenis zoals deze in de inleiding is beschreven. Het is een podium waarbij sprekers zowel voorbereide teksten uitdragen als reactionaire uitlatingen doen, waardoor te beargumenteren is dat er met het gebruik van deze context zowel geschreven als gesproken uitlatingen worden besproken. Gebruik van 'politieke correctheid' door Kamerleden buiten de Tweede Kamer is niet meegenomen in dit onderzoek, zodat de eenduidigheid van het podium bewaakt wordt. Hoewel het concept, zoals in de eerdere hoofdstukken is getoond, breder wordt ingezet dan enkel in de politiek, is gebleken dat (politieke) standpunten met betrekking tot het onderwerp van het concept van belang zijn om de spreker op een juiste manier te kunnen interpreteren. In de Tweede Kamer komt een scala aan onderwerpen voorbij binnen een setting waarin de verschillende meningen van het Nederlandse volk worden gerepresenteerd. Doordat de politieke achtergrond van de spreker of diens partij bekend is, kunnen de connotatie en de betekenis van het concept op een juiste manier worden geïnterpreteerd. Daarnaast kan worden vastgesteld met betrekking tot welke onderwerpen het concept in Nederland wordt ingezet.

Om een compleet beeld te kunnen schetsen van het gebruik van 'politieke correctheid' in de Tweede Kamer is gezocht in de Kamervragen, moties en handelingen van de Tweede Kamer tot 23 maart 2017, de dag waarop de huidige Kamer zitting nam. Om alle mogelijke gebruiken te vinden is op verschillende manieren gezocht naar zowel 'politieke incorrectheid' als 'politieke correctheid' en het gebruik van het concept als bijvoeglijk naamwoord, zoals bijvoorbeeld 'politiek incorrecte opvattingen' of 'politiek correct Nederlands'. Na het uitsorteren van dubbele treffers is vastgesteld dat het concept in totaal 212 keer gebruikt is in alle afgeronde regeerperiodes in de Tweede Kamer.⁷⁰ Het concept werd in de Tweede Kamer voor het eerst gebruikt in 1994 door Guikje Roethof van D66:

---

⁷⁰ Zoeken in alle documenten | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). Hierin is gezocht naar 'politieke correctheid', 'politieke incorrectheid', 'politiek correct', 'politiek incorrect', 'politiek incorrecte' en 'politiek correcte'. Treffers waarbij 'politiek' en 'correct' zijn losgekoppeld zijn niet meegenomen in dit onderzoek doordat het helaas niet mogelijk was om gebruik te maken van een PROX zoekopdracht waarbij gezocht kan worden naar specifieke termen die dicht bij elkaar voorkomen.

"In Amerika gaat de mode van de politieke correctheid gepaard met een trots op de black roots. D66 heeft geen moeite met dit opkomend cultureel bewustzijn. Wij vinden ook niet dat wij er meteen aan toe moeten geven door de universele mensenrechten in te ruilen voor normen die plaatselijk cultureel bepaald zijn. Wij vinden echter wel dat het een factor is bij het nadenken over de vormen waarin wij ontwikkelingssamenwerking geven."⁷¹

Deze quote ondersteunt het uitgangspunt dat het concept inderdaad vanuit Amerika naar Nederland is overgewaaid, zoals de in het eerste hoofdstuk beschreven verspreiding van het concept in de westerse wereld liet zien. Wel bestaat er een discussie rondom de invloed die 'politieke correctheid' zou moeten hebben. Mevrouw Roethof beschrijft (namens D66) dat zij het een positieve ontwikkeling vindt waarmee rekening gehouden kan worden bij bepaalde zaken, maar dat de invulling ervan zodanig cultureel bepaald is dat er geen wetten op afgestemd zouden moeten worden.

Bij iedere treffer is naast algemene informatie (datum, spreker, partij en onderwerp van debat) gepoogd de betekenis van het concept te classificeren. Op die manier is de betekenis die de spreker op dat moment hanteert en de connotatie waarmee deze het concept gebruikt, vastgesteld. Uit deze codering zijn vijf verschillende betekenissen naar voren gekomen, die centraal zullen staan in dit hoofdstuk. In Tabel 1 is weergegeven hoe vaak de verschillende betekenissen in gebruik genomen zijn in de Tweede Kamer.

Tabel 1: Aantal treffers per gebruikte betekenis van 'politieke correctheid' in de Tweede Kamer tot 23 maart 2017

Gebruiksvorm	Het juiste standpunt	Taalgebruik	Neutraliteit	Letterlijk gebruik	Representativiteit
Aantal	157	39	13	12	7

Bron: Dekkers, betekenissen van politieke correctheid, Overheid.nl, officiële bekendmakingen.nl

In Tabel 1 is te zien dat, zoals verwacht, de treffers waarbij met het concept 'het juiste standpunt' wordt bedoeld verreweg het meest voorkomend zijn. Deze omvatten 157 van de 212 treffers. Ook het gebruik van het concept met een specifieke betrekking op taalgebruik komt voor in de Tweede Kamer, dit was het geval bij 39 treffers. Daarnaast zijn er nog drie andere betekenissen te onderscheiden bij het gebruik van 'politieke correctheid' in de Tweede Kamer, die niet aan bod kwamen in de literatuur. Het gaat hier echter niet om *nieuwe* betekenissen van het concept, aangezien ze allen ook in de jaren negentig al

⁷¹ 27ste vergadering Donderdag 24 november 1994, https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19941995/0000000321/1/pdf/SGD_19941995_0000305.pdf (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

waargenomen zijn. Een van deze betekenissen is 'neutraliteit', waarmee 'politieke correctheid' wijst op het onafhankelijk karakter van adviesorganen of een gelijke beoordeling van vergelijkbare situaties. Het wordt ook letterlijk gebruikt, waarbij het zoveel als 'binnen de regels van het politiek bestel' betekent. De betekenis van 'representativiteit' gaat om het gebruik van 'politieke correctheid' om diversiteit te bevorderen of een juiste afspiegeling van een groep mensen aan te duiden, bijvoorbeeld met betrekking tot een vrouwenquotum in de Nederlandse bedrijfstop. Deze vijf verschillende gebruiksvormen sluiten elkaar echter niet altijd uit, waardoor verschillende treffers bij meerdere categorieën zijn ingevuld. Een voorbeeld hiervan zijn gebruiksvormen die betrekking hebben op gemaakte afspraken over het taalgebruik binnen de Tweede Kamer. Deze zullen dan bij zowel bij de letterlijke, als bij de betekenis van taalgebruik zijn ingevuld.

Naast de betekenis van het concept is ook gekeken naar de verschillende onderwerpen waar het concept betrekking op heeft. Om een overzichtelijk geheel te krijgen is het scala aan onderwerpen gegroepeerd in overkoepelende onderwerpen zoals deze in Tabel 2 zijn weergegeven. Hierbij zijn bijvoorbeeld de treffers die betrekking hebben tot de EU of de relatie tussen Nederland en Turkije samengevoegd tot het onderwerp internationale politiek en verwijst het onderwerp politieke cultuur naar de gang van zaken in de Nederlandse politiek en daaraan verwante organen. Een aantal onderwerpen, zoals integratie, immigratie, Islam en de Nederlandse cultuur, kwam

ook in hoofdstuk twee al naar voren. Binnen deze groepen zijn de multiculturele samenleving en cultuurrelativisme regelmatig terugkerende sub-onderwerpen. Verder is in Tabel 2 te zien dat de meeste treffers op deze manier zijn ondergebracht in negen verschillende overkoepelende onderwerpen, waarbij een groep van veertien treffers overbleef en als 'overig' is geclassificeerd. Hierbij gaat het om allerlei weinig voorkomende onderwerpen als dierenleed, het klimaat of energieprijzen.

Tabel 2: Aantal treffers van 'politieke correctheid' per overkoepelend onderwerp

Onderwerp	Aantal
Islam	41
Integratie	40
Politieke cultuur	35
Nederlandse cultuur	16
Onderwijs	16
Internationale politiek	16
Immigratie	14
Media	11
Vrijheid van meningsuiting	9
Overig	14

Bron: Dekkers, onderwerpen van politieke correctheid, Overheid.nl, officiële bekendmakingen.nl

Verder is gekeken naar de connotatie waarmee het concept is gebruikt. De discussie over de positieve of negatieve invloed van 'politieke correctheid' die zich in de jaren negentig over de westerse wereld verspreidde, zorgde ervoor dat wanneer het concept gebruikt werd, vaak ook duidelijk kant gekozen werd in deze discussie. Daarnaast speelt ook de Nederlandse politieke situatie een rol in de manier waarop het concept is ingezet. Vanuit de bestaande kritiek op 'politieke correctheid' die zich in de jaren negentig met het concept verspreidde, is het naar verwachting dat het concept met een voornamelijk negatieve connotatie is gebruikt in de Tweede Kamer. Het concept is slechts 19 van de 212 keer met een duidelijk positieve connotatie gebruikt, 26 keer leek dit neutraal of werd uit de woorden van de spreker diens standpunt met betrekking tot de gebruikte vorm van 'politieke correctheid' niet duidelijk. Bij de overgrote meerderheid, de andere 167 treffers, werd het concept met een duidelijk negatieve connotatie in de mond genomen. Deze negatieve connotatie is ondergerepresenteerd bij het gebruik van 'politieke correctheid' in de letterlijke betekenis, maar vaak aanwezig in de betekenis van 'het juiste standpunt'.

'Het juiste standpunt' als betekenis van 'politieke correctheid' is de oudste en nog dus steeds meest gebruikte betekenis van het concept. De connotatie is echter, zoals verwacht naar aanleiding van het eerste hoofdstuk, verschoven naar een overwegend negatieve en het wordt in de meeste gevallen gebruikt door politici aan de rechterkant van het politiek spectrum. De PVV spant hierin de kroon met 89 van alle 212 gebruiken, de VVD staat met slechts 18 treffers op de tweede plaats. Een voorbeeld van dit gebruik is een uitspraak uit 2011 van Joram van Klaveren, toen nog Kamerlid voor de PVV:

"Met de komst van de gastarbeiders en de daarop volgende massa's mensen die in het kader van gezinsvorming en gezinshereniging ons land binnenkwamen, was het multiculturele Utopia aanstaande. Iedereen happy; althans, zolang er geen kritiek was. Autochtonen in de volkswijken, die aangaven dat het misging, moesten zwijgen. Zij waren fout, racistisch of dom. Politieke correctheid had deze mensen monddood gemaakt. Ook de PVV of leden van haar fracties worden tot op de dag van vandaag door linksgeoriënteerden afgeschilderd als 'fascist', 'nazi' en/of 'kampbeul', uitgemaakt voor 'extreem rechts' en onlangs nog door Tofik Dibi [Kamerlid GroenLinks] voor 'racist', en ook 'xenofob' passeert regelmatig de revue."⁷²

Dit veel voorkomende gebruik van het concept is qua betekenis en connotatie duidelijk te koppelen aan de literatuur. Het is een negatieve verwijzing naar de taboe-creërende,

---

⁷² Handeling 2011-2012, pag. 48-68 | Overheid.nl, <https://zoek.officiëlebezoekingen.nl/h-tk-20112012-24-7.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heer Joram van Klaveren, PVV, 16 november 2011.

linkse basis van 'politieke correctheid' die mensen "mond dood" maakt wanneer zij er een andere mening op na houden. In Nederland hadden de taboes, zoals in het tweede hoofdstuk is uitgewerkt, vooral betrekking op de multiculturele samenleving. Dit voorbeeld, waarin een drieluik van 'het juiste standpunt' als betekenis, met een negatieve connotatie wordt gehanteerd en waarbij het onderwerp betrekking heeft op integratie, immigratie, Islam of de Nederlandse cultuur, representeert dan ook bijna de helft van het bronnencorpus.

Dit drieluik van onderwerp, connotatie en betekenis is echter niet alleen bij uitspraken van rechtse politici waar te nemen. Deze quote van Boris Dittrich, voormalig fractievoorzitter van D66, uit 2004 is daar een voorbeeld van:

"Ik constateer dat vroeger, in de jaren tachtig en negentig, het politiek correct was om allerlei problemen rondom allochtonen en integratie dood te zwijgen. De Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid heeft eind jaren tachtig een rapport uitgebracht en daarin gewezen op een aantal knelpunten. Toch hebben alle politici de andere kant op gekeken. De heer Bolkestein heeft in en buiten de Kamer het thema op de agenda gezet. In 2001 heeft Pim Fortuyn dat op zijn eigen wijze gedaan en het taboe verder gesloopt, het taboe om over de problemen rondom allochtonen te spreken. Op zichzelf was dat nodig. Daarna is een nieuwe politieke correctheid ontstaan. Het lijkt er nu op dat je in het debat moet confronteren en ageren. Als je iets positiefs zegt over de integratie van de allochtonen, ben je naïef of je bent iemand die probeert problemen weg te redeneren."⁷³

Uit deze quote blijkt dat Dittrich 'politieke correctheid' in de betekenis van 'het juiste standpunt' een problematisch concept vindt; daarmee worden taboes gecreëerd. Echter, waar vroeger weinig kritiek getolereerd werd rondom integratie en allochtonen, worden tegenwoordig positieve uitspraken over deze onderwerpen met een "nieuwe vorm van politieke correctheid" weggewuifd. In beide gevallen gebruikt hij het concept in de betekenis van 'het juiste standpunt' en met een negatieve connotatie. Ook gaat het in beide gevallen over integratie. Hoewel het concept hier in gebruiksvorm en betekenis overeenkomt met de quote van Van Klaveren, verwijst Dittrich naar een "nieuwe vorm van politieke correctheid." Hiermee doelt hij niet op een nieuwe betekenis of connotatie, maar op een nieuw taboe. Dittrich lijkt hiermee op één lijn te staan met Moore Milroy, zij zag de negatieve lading van het concept vanaf de jaren negentig vooral gebruikt worden als een manier om voorstanders van bepaalde standpunten 'mond dood' te maken.⁷⁴ Toch is deze quote een van de weinigen

⁷³ Handeling 2003-2004, pag. 4093-4150 | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20032004-4093-4150.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heer Boris Dittrich, D66, 14 april 2004.

⁷⁴ Moore Milroy, 'Cracks, light, energy', 209-210.

die met het gebruik van 'politieke correctheid' verwijst naar het creëren van taboes door de rechterkant van het politiek spectrum. Dit staat tegenover 79 treffers waarbij expliciet naar links wordt verwezen als vormgever van 'het juiste standpunt' waartegen geen kritiek getolereerd zou worden.

Er is dus duidelijk een verbinding tussen de linkse achtergrond van 'politieke correctheid' en de betekenis die er in de Tweede Kamer aan wordt verbonden. Wanneer een Kamerlid het concept gebruikt in de vorm van 'het juiste standpunt', wordt dit dan ook nooit met een positieve connotatie gedaan. Dit is te verklaren vanuit de in het tweede hoofdstuk beschreven waarde die in Nederland gehecht wordt aan de vrijheid van meningsuiting en de kritiek die men vanaf de jaren negentig levert op de beperking hiervan door de heersende 'politieke correctheid'. Het concept lijkt in de jaren negentig in Nederland te zijn aangekomen en sterk verbonden te zijn geraakt met de discussie over multiculturalisme en cultuurrelativisme en de taboes die daaraan kleefden. Dit is terug te zien in de bronnen, waarbij zoals gezegd in ongeveer de helft van de gevallen het genoemde drieluik terug te vinden is. Bij de combinatie van 'het juiste standpunt' als betekenis, een negatieve connotatie én integratie, immigratie, Islam of de Nederlandse cultuur als onderwerp wordt dan ook regelmatig letterlijk verwezen naar de *“politiek correcte multiculturele hobby’s”* of de *“geboren cultuurrelativisten”*.⁷⁵

De andere in het eerste hoofdstuk behandelde betekenis van 'politieke correctheid' is de specifieke betrekking op taal. Uit de daar behandelde literatuur kwam echter enkel de betekenis van 'inclusief taalgebruik' naar voren, maar uit het bronnenonderzoek is gebleken dat taalgebruik vaker uit 'politiek correcte overwegingen' wordt aangepast. Dit is dus breder dan enkel *inclusief* taalgebruik waarbij het aanpassen van woordgebruik bedoeld is om minder discriminatoir te zijn.⁷⁶ Het gebruik van 'politieke correctheid' om het inclusiever maken van taalgebruik te bestempelen is in de Tweede Kamer enkel met een negatieve connotatie terug te vinden. Dit staat qua gebruik van het concept opnieuw in lijn met het onderzoek van Moore Milroy.⁷⁷ De volgende quote van Lodewijk Asscher (PvdA), toenmalig minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid uit 2016 is hiervan een goed voorbeeld:

"als het gaat over Nederlanders, praat je over Nederlanders. Het lijkt mij echter heel belangrijk dat, als er problemen zijn die te maken hebben of

---

⁷⁵ Kamervragen (Aanhangsel) 2007-2008, nr. 3536 | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20072008-3536.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heren Sietse Fritsma en Geert Wilders, PVV, 01 september 2008; Handeling 2015-2016, nr. 70 item 28 | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20152016-70-28.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heer Geert Wilders, PVV, 29 maart 2016.

⁷⁶ D. Cameron, *Verbal Hygiene* (New York 2012) 116-118.

⁷⁷ Moore Milroy, 'Cracks, light, energy', 209-210.

verband houden met iemands achtergrond of groep, wij die wel benoemen. Dat kan het makkelijker maken om ze op te lossen. In dat licht zie ik die discussie. Het gaat dus niet over politieke correctheid maar over precisie in de taal."⁷⁸

In dit geval wordt er in de verdere verwoording van Asscher gesproken over “*Turkse Nederlanders*” in plaats van de inclusievere term *Nederlanders* te gebruiken. Dat het concept 'politieke correctheid' op deze manier enkel negatief wordt gebruikt, wil echter niet zeggen dat er in de Tweede Kamer nooit gebruik wordt gemaakt van inclusief taalgebruik, of dat dit altijd als negatief wordt bestempeld. Omdat in dit onderzoek enkel oog is voor het gebruik van het concept 'politieke correctheid', komen enkel de gevallen naar voren waarin het concept in enige vorm in de mond wordt genomen. Dit bronnencorpus laat dus wel zien dat Kamerleden de term 'politieke correctheid' enkel in negatieve zin in de mond nemen wanneer het gaat om de betekenis van 'inclusief taalgebruik'.

Toch is het concept een aantal keer met een positieve connotatie terug te vinden wanneer het gaat om de specifieke betrekking op taalgebruik. Het gaat daarbij echter niet om *inclusief* taalgebruik, maar om *verzachtend* taalgebruik. Zo zei Halbe Zijlstra (VVD) in 2016: “*de raad van toezicht heeft zijn toezichhoudende taak onvoldoende ingevuld, om het politiek correct te zeggen.*”⁷⁹ Door te vermelden dat zijn woorden 'politiek correct' zijn, benadrukt hij dat hij zich in zijn opmerking zacht uitdrukt over het handelen van de raad en wordt tegelijkertijd zijn ongenoegen duidelijk. Het gebruik van het concept is als positief geïnterpreteerd, omdat hij bewust zijn taalgebruik aanpast om een meer 'politiek correcte' uitspraak te doen, hoewel er een vleugje sarcasme aan af te lezen is. Ook dit gebruik van 'politiek correct taalgebruik' wordt echter vaker als negatief gezien door leden van de Tweede Kamer. Zo stelde Jhim van Bommel (PVV) in 2011 dat “*het regionaal verevenen van grondprijzen een politiek correcte term is voor grondprijzafspraken.*”⁸⁰ Uit de negatieve houding ten opzichte van 'politiek correct taalgebruik' is bij de uitspraken van zowel Asscher als Van Bommel te herleiden dat zij dit vanwege de verhullende werking als negatief beschouwen. Het niet direct genoeg benoemen van een probleem zou er volgens hen voor kunnen zorgen dat het niet op een juiste manier behandeld wordt.

⁷⁸ Handeling 2016-2017, nr. 17 item 12 | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20162017-17-12.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heer Lodewijk Asscher, PvdA, 02 november 2016.

⁷⁹ Handeling 2010-2011, pag. 54-89 | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20102011-84-20.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). Staatssecretaris van Onderwijs Halbe Zijlstra, VVD, 24 mei 2011.

⁸⁰ Kamervragen (Aanhangsel) 2010-2011, nr. 1316 | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20102011-1316.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heer Jhim van Bommel, PVV, 13 november 2011.

Het letterlijke gebruik van 'politieke correctheid' heeft zoals gezegd een overlap met 'politiek correct taalgebruik'. Bij letterlijk gebruik gaat het om het al dan niet navolgen van de regels van het politiek bestel en lijkt dus op het oudste, eenmalige gebruik in Amerika. Deze letterlijke vorm van het concept wordt in de Tweede Kamer enkel negatief ingezet wanneer er een overlapping is met 'politiek correct taalgebruik'. Een voorbeeld hiervan is Dion Graus (PVV) die zijn excuses aanbiedt voor zijn uitspraak "*ondertussen doet de CDA-fractie hier geen reet aan*" door te zeggen dat hij "*niet de gave [heeft] om politiek correct te neuzelen.*"⁸¹ Hij legt zich neer bij de wensen van de voorzitter omtrent het taalgebruik binnen de Tweede Kamer, maar spreekt door het "*neuzelen*" te noemen toch zijn ongenoegen uit over het bestaan van 'politiek correcte taal'. Deze letterlijke betekenis van 'politieke correctheid' wordt zoals gezegd echter overwegend positief ingezet. Het gaat dan vaak om bekende, gemaakte afspraken, zoals die binnen het RvO zijn vastgelegd. Het kan daarbij bijvoorbeeld gaan om "*de politiek correcte weg*" om een onderwerp bij de Tweede Kamer te agenderen. Het kan ook gaan om ongeschreven regels, zoals een "*politiek correcte analyse*" van de uitslag van een referendum.⁸² Over gemaakte afspraken binnen het RvO bestaat weinig onenigheid. Wanneer het om ongeschreven regels, zoals met betrekking tot taalgebruik, gaat kan er wel discussie ontstaan.

Ook het gebruik van 'politieke correctheid' in de betekenis van 'neutraliteit' wordt zowel positief als negatief gebruikt. Een goed voorbeeld van beide connotaties is te vinden in een uitspraak van Kees van der Staaij (SGP) en de reactie hierop van Alexander Pechtold (D66) in 2009:

"De concrete aanleiding voor deze motie was dat er sprake is – dat hebben wij allemaal kunnen zien – van antisemitische uitingen. Ik heb niet gezien dat er in pro-Israeldemonstraties anti-islamitische uitingen zijn gedaan. Ik ga niet alles erbij halen om het maar zo politiek correct mogelijk te doen. Ik benoem wat zich voordoet en zeg dat daartegen moet worden opgetreden. Ik ga niet de hele wereld erbij halen om het zo politiek correct mogelijk te krijgen." (Kees van der Staaij, SGP)

⁸¹ Handeling 2008-2009, pag. 933-959 | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20082009-933-959.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heer Dion Graus, PVV, 22 oktober 2008. Zijn gehele excuses: "*Ik excuseer mij voor het feit dat ik spreektaal gebruik. Ik gebruik voor de burgers thuis begrijpelijke spreektaal. Ik ben inderdaad geen politiek correct neuzelaar. Daarvoor bied ik mijn excuses aan. Ik heb niet de gave om politiek correct te neuzelen.*"

⁸² Handeling 1998-1999, pag. 5149-5152 | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-19981999-5149-5152.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heer Gert-Jan Oplaat, VVD, 17-06-1999; Handeling 1998-1999, pag. 1269-1295 | Overheid.nl <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-19981999-1269-1295.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heer Eimert van Middelkoop, GPV, 04 november 1998.

*"Juist met uw achtergrond zou ik soms wat meer politieke correctheid richting de Islam willen in plaats van het altijd eenzijdig verdedigen van het Jodendom. Er bestaat in Europa daadwerkelijk geweld tegen bijvoorbeeld islamitische scholen en moskeeën, dus tegen de Islam. Het zou u sieren als u uw motie verbreedt. U laadt de verdenking op zich dat u dit conflict eenzijdig beziet."*⁸³ (Alexander Pechtold, D66)

Beide sprekers noemen het hier 'politiek correct' wanneer iemand vergelijkbare situaties meeneemt in bij de duiding van een gebeurtenis om op die manier een zo neutraal mogelijke houding aan te nemen. Van der Staaij ziet deze neutraliteit als negatief omdat het de situatie die hij belangrijk acht ondersneeuwt, terwijl Pechtold het juist ziet als een manier die noodzakelijk is om neutraal te handelen bij vergelijkbare situaties. Het feit dat Pechtold het concept hier op deze manier in de mond neemt, is duidelijk in reactie op het gebruik van Van der Staaij vlak daarvoor. Dit laat zien dat het gesproken karakter van deze debatten invloed kan hebben op de woordkeuze van Kamerleden. Pechtold had in een vooraf geschreven tekst deze betekenis van het concept misschien niet gebruikt, terwijl hij zich nu in positieve zin uitspreekt voor deze neutrale betekenis van 'politieke correctheid'.

Als laatst blijft dan het gebruik van 'politieke correctheid' in de betekenis van 'representativiteit' over. Een positieve uitleg hiervan wordt in 1998 gegeven door Jan van Zijl, die op dat moment werkt voor het Presidium:

*"Als er voor belangrijke functies gelijke kandidaten beschikbaar zijn, mannen en vrouwen, gaat gelet op maatschappelijke ontwikkelingen en de positie van de vrouw in de samenleving een zekere voorkeur uit naar een vrouw. Dat is politiek correct."*⁸⁴

Het gaat hier dus om een vorm van 'politieke correctheid' die diversiteit moet bevorderen om zo de representativiteit van bepaalde (overheids-)instanties te verbeteren, door achtergestelde groepen een steuntje in de rug te bieden. Met dit uitgangspunt is echter niet iedereen het eens, waardoor ook deze betekenis van 'politieke correctheid' voornamelijk met een negatieve connotatie terug te vinden is. Opvallend aan een aantal van deze negatieve gebruiksvormen is echter het verdedigende karakter van de uitspraak er omheen, zoals te zien is bij de volgende quote van Tofik Dibi (GroenLinks) uit 2007:

"De colleges van bestuur en de raden van toezicht, ook in andere sectoren, bestaan voornamelijk uit witte mannelijke homogene

⁸³ Handeling 2008-2009, pag. 3664-3686 | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20082009-3664-3686.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heer Kees van der Staaij, SGP en de heer Pechtold, D66, 14 januari 2009.

⁸⁴ Handeling, 1997-1998, pag. 5693-5716 | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-19971998-5693-5716.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heer Jan van Zijl, oorspronkelijk PvdA, nu namens het presidium, 19 mei 2019.

gezelschappen in een bepaalde leeftijdscategorie. Ik denk dat het belangrijk is om meer jongeren, vrouwen en allochtonen binnen die colleges van bestuur en raden van toezicht te krijgen, niet omdat dat politiek correct is, maar omdat je zo meer kennis binnenhaalt en aansluit bij wat er leeft binnen een onderwijsinstelling.”⁸⁵

Hij beaamt het belangrijk te vinden om diversiteit te bevorderen, maar voelt zich blijkbaar genoodzaakt om daarbij te vermelden dat dit *niet* uit 'politieke correctheid' is. Hij wil dit dus niet om, zoals van Zijl het bedoelde, achtergestelde groepen een steuntje in de rug te geven, maar omdat deze mensen een bredere kennis met zich meebrengen dan de “mannelijke homogene gezelschappen in een bepaalde leeftijdscategorie”. Deze quote maakt aan de ene kant duidelijker wat men bedoelt met deze vorm van 'politieke correctheid'. Het laat zien dat het niet slechts de wens om representativiteit te bevorderen betreft, maar ook de redenering van het steuntje in de rug erachter. Het laat aan de andere kant zien dat politici weten dat een argument door tegenstanders ontkracht kan worden door het als 'politiek correct' te bestempelen, daarom dekt hij zich van tevoren in. Ook hier zijn de bevindingen van Moore Milroy dus duidelijk terug te zien.

De verschillende gebruiksvormen en betekenissen van het concept 'politieke correctheid' in de Tweede Kamer zijn divers, maar voor het grootste deel te verbinden aan het voorgaande literatuuronderzoek. Dat het drieluik van 'juiste standpunt', negatieve connotatie en integratie, immigratie, islam of de Nederlandse cultuur als onderwerp de helft van het bronnencorpus uitmaakt, is te verklaren door de negatieve connotatie waarmee het concept naar Nederland kwam en de taboes waar het hier in de jaren negentig aan verbonden werd. Ondanks de grote vertegenwoordiging van dit drieluik, is met dit bronnencorpus een aantal zaken aangetoond. Ten eerste wordt het concept inderdaad overwegend negatief gebruikt, ook bij andere onderwerpen en betekenissen. Ten tweede is te zien dat het voornamelijk wordt gebruikt in de betekenis van 'het juiste standpunt', maar dat ook het 'politiek correcte taalgebruik' is terug te vinden in de Tweede Kamer. Hierbij gaat het echter niet altijd om 'inclusief taalgebruik' en deze specifieke vorm van 'politiek correct taalgebruik' wordt enkel zo bestempeld wanneer dit negatief bedoeld is. Ten derde zijn er ook nog andere betekenissen terug te vinden bij het gebruik van het concept 'politieke correctheid'; neutraliteit, representativiteit en het letterlijke gebruik van het concept. Hieruit kwam nog duidelijker naar voren dat het concept afhankelijk is van de opvattingen van de spreker, de

---

⁸⁵ Handeling 2006-2007, pag. 5409-5415 | Overheid.nl, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20062007-5409-5415.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019). De heer Tofik Dibi, GroenLinks, 13 september 2007.

context van het podium en het onderwerp van debat. Zo is te merken dat men elkaar soms 'napraat' en dat men woordkeuze aanpast om beschuldigingen van 'politieke correctheid' te voorkomen, terwijl op andere momenten het concept juist wordt gebruikt om een argument kracht bij te zetten.

Conclusie

'Politieke correctheid' is dus geenszins een eenduidig concept. De overwegend negatieve connotatie die het in de Tweede Kamer met zich meedraagt is duidelijk te verklaren vanuit de communistische geschiedenis van het concept en de manier waarop het na verschillende discussies in Amerika, in Nederland in zwang is geraakt. Door de verschillende betekenissen en connotaties waarmee het concept gebruikt wordt, heeft dit begripshistorische onderzoek veel duidelijkheid verschaft. Uiteraard moest hiervoor eerst een bredere context worden geschetst in de vorm van de geschiedenis van 'politieke correctheid' en de Nederlandse parlementaire historie. Door toepassing van de begripshistorische methode kon vervolgens worden aangetoond dat het concept in de Tweede Kamer sterk in verband gebracht wordt met de onvrede over de multiculturele samenleving en het gebrek aan politieke ideologieën in de jaren negentig.

Omdat het concept voordat het in Nederland in zwang raakte aan verschillende invloeden onderhevig is geweest, bestonden er al verschillende betekenissen van het concept en is deze trend ook zichtbaar in het gebruik in de Tweede Kamer. De communistische achtergrond en de betekenis van 'het juiste standpunt volgens de partijlijn' is niet vergeten en heeft bijgedragen aan de nog steeds bestaande negatieve opvattingen over het concept. De positieve betekenissen die het concept vanaf de jaren zestig in Amerika kreeg, zoals het 'politiek correcte taalgebruik' en het bevorderen van de vrijheid van meningsuiting, zijn in de jaren tachtig en negentig verwaterd met het afzwakken van de *new left*. In deze tijd werd het concept echter door de media opgevat en ontstond er een discussie over de invloed van het concept en of deze positief dan wel negatief is. Binnen deze discussie verspreidt het zich over de westerse wereld. De overwegend negatieve connotatie van het concept zorgde er echter voor dat het in deze tijd eerder gebruikt werd om mensen monddood te maken, dan om vrijheid van meningsuiting te bevorderen.

Met deze connotatie kwam het concept dan ook in Nederland aan, waar het sterk gekoppeld is aan de taboes rondom de multiculturele samenleving waarover de discussie in de jaren negentig begon. Het parlementaire taalgebruik was al sterk versoepeld, waardoor eigenlijk alles gezegd mocht worden en de voorzitter slechts bij het gebruik van

scheldwoorden nog af en toe om een andere verwoording van het argument vroeg. Er bestond dus geen taboe rondom taalgebruik, maar wel met betrekking tot negatieve standpunten ten opzichte van de multiculturele samenleving. Het concept werd dan ook vooral door politici aan de rechterkant van het politiek spectrum ingezet om te verwijzen naar de taboe-creërende linkse politiek die in Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw de norm uitmaakte. Het concept raakte in zwang in een tijd waarin de Nederlandse democratie volgens verschillende mensen te eenzijdig was geworden. Waar er in de jaren zestig juist gesproken werd van polarisering, leken de verschillen tussen partijen steeds verder te zijn afgezwakt met een begeleidende in plaats van leidende rol voor de Nederlandse politiek als gevolg.

De kritische toon ten opzichte van de taboes rondom de multiculturele samenleving hing samen met een negatieve connotatie van 'politieke correctheid'. Het concept wordt dan ook zelden met een positieve connotatie gebruikt. Hiermee is duidelijk geworden dat de meest gebruikte betekenis van het concept in de twintigste eeuw weinig is veranderd, maar dat de connotatie ervan sterk verschilt ten opzichte van de positieve, communistische opvattingen over het concept. Er zijn echter wel een aantal verschillende betekenissen waar te nemen in het bronnencorpus die minder vaak voorkomen en ook niet besproken zijn in de literatuur. Deze betekenissen bevestigen de verwachtingen van de negatieve houding ten opzichte van het concept en laten zien dat de ambiguïteit van het concept niet verloren is gegaan. Waar het in de jaren zestig al met verschillende betekenissen werd gebruikt, zijn deze verschillende betekenissen in latere jaren vermenigvuldigd. Het zou dan ook interessant zijn om te zien of deze betekenissen ook buiten de Tweede Kamer en buiten Nederland terug te vinden zijn bij het gebruik van 'politieke correctheid'.

Daarnaast zou het interessant zijn om te zien of er voordat het concept 'politieke correctheid' in zwang raakte, andere woorden of concepten gebruikt werden die in principe hetzelfde betekenen. De verwachting is dat in Nederland vanaf de jaren zestig het woord 'correct' al werd gebruikt met eenzelfde betekenis. Dit woord betekent echter over het algemeen 'juist', 'ja' of 'waar' waardoor dit onderzoek pas uitgevoerd kan worden wanneer er een duidelijke definitie van het concept 'politieke correctheid' gegeven kan worden. Ditzelfde geldt voor het vervolgonderzoek dat gedaan zou kunnen worden naar inclusief taalgebruik. Nu duidelijk is wat dit inhoudt, kan gekeken worden of het voorkomt zonder dat het als 'politek correct' bestempeld wordt en welke invloed dit bestempelen heeft op de gemaakte argumenten.

Uit dit onderzoek is duidelijk geworden dat de sterk negatieve connotatie van het concept ook in Nederland heeft gezorgd voor nieuwe taboes, zoals Moore Milroy in haar

onderzoek heeft vastgesteld. Dit kwam letterlijk naar voren in de getoonde quote van Dittrich en bleek uit de bij voorbaat verdedigende argumentatie in de quote van Dibi. De verbinding van het concept met de taboes rondom de multiculturele samenleving heeft er bijvoorbeeld voor gezorgd dat de PVV het concept op een bepaalde manier heeft toegeëigend in haar partij-ideologie. Dit heeft waarschijnlijk veel invloed gehad op de terughoudendheid van andere partijen om het concept met een positieve connotatie in te zetten. Het heeft er echter ook voor gezorgd dat leden van de PVV het concept regelmatig gebruikten om hun onvrede met betrekking tot immigratie, integratie, islam en het verwateren van de Nederlandse cultuur duidelijk te maken. Ook het jargon van de PVV en de rol die 'politieke correctheid' daarin speelt zou een mooi vervolgonderzoek vormen om te zien hoe zij het concept hebben toegeëigend en toegepast en welke invloed dit gehad op de creatie van nieuwe taboes.

De vrijheid van meningsuiting is namelijk in de gehele geschiedenis van het concept verbonden geweest aan 'politieke correctheid'. Waar het binnen het communisme begon als een duidelijke inperking van deze vrijheid, werd het vanaf de jaren zestig juist 'politiek correct' om de vrijheid van meningsuiting zo veel mogelijk te bevorderen. Ook bij het latere gebruik van het concept met een duidelijk negatieve connotatie werd ermee bedoeld dat 'politieke correctheid' ervoor zorgde dat bepaalde standpunten niet geuit mochten worden en dat dit dus haaks stond op de vrijheid van meningsuiting. Een argumentatie die Fortuyn en van Gogh tot aan hun dood verdedigden. Uit dit onderzoek komt echter naar voren dat het concept 'politieke correctheid' in de Tweede Kamer juist op een nieuwe manier de inperking van de vrijheid van meningsuiting lijkt te bevorderen en een nieuw taboe creëert. Een taboe op nuancering, relativering en neutraliteit, waarbij je in de woorden van Boris Dittrich naïef wordt genoemd *“als je iets positiefs zegt over de integratie van de allochtonen.”*

Bibliografie

Literatuur

Andary-Brophy, C.A., *Political correctness: social-fiscal liberalism and left-wing authoritarianism* (Toronto 2015).

Andrews, G., 'The Three New Lefts and their legacies' in: G. Andrews, R. Cockett et al. eds., *New left, new right and beyond: Taking the sixties seriously* (Basingstoke 1999) 66-84.

Baalen, C. van, H. Goslinga et al. eds. *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2011: Waar visie ontbreekt, komt het volk om* (Nijmegen 2011).

Beunders, H., 'De terugkeer van de klassenstrijd: De angst van de visieloze burgerij voor 'de massa' lijkt op die van rond 1900' in C. van Baalen, H. Goslinga et al. eds. *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2011: Waar visie ontbreekt, komt het volk om* (Nijmegen 2011) 15-28.

Bockweg, K., 'Van ideeëngeschiedenis naar intellectual history: Opkomst en ontwikkeling van de Cambridge School', *Skript historisch tijdschrift* 34:4 (2014) 201-211.

Bootsma, P. en C. Hoetink, *Over lijken: Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Nijmegen 2006).

Brand, C.J.M., 'De Tweede Kamer en de omgang met Hans Janmaat: politicus in de periferie' in J.W. Brouwer, P. van der Heiden, J. Ramakers eds., *Politiek als passie: Twaalf opmerkelijke naoorlogse Kamerdebatten* (Amsterdam 2007) 103-114.

Cameron, D., *Verbal Hygiene* (New York 2012).

Collingwood, R.G., 'History and freedom' in: *The idea of history* (Oxford 1949).

Fortuyn, P., *De puinhopen van acht jaar paars* (Rotterdam 2002).

Fortuyn, P., *Tegen de Islamisering van de Nederlandse cultuur* (Amsterdam 1997).

Fraanje, R., 'De christendemocratie in Nederland: Schipperen tussen waarden en verantwoordelijkheid' in F. Wielenga, C. van Baalen en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap: bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018) 11-34.

Gallina, N., 'Politische Kultur in Ost- und Westeuropa. Die Rolle der politischen Korrektheit' in: N. Gallina en K. Gehl eds., *Kultur der politische Eliten in Osteuropa: Neue Zugänge zum Forschungsfeld* (Zürich 2016) 73-94.

Gettleman, M., 'We didn't know it would be so hard: the short, sad instructive history of the US new left' in: G. Andrews, R. Cockett et al. eds., *New left, new right and beyond: Taking the sixties seriously* (Basingstoke 1999) 51-65.

Greene, J.R., *America in the sixties* (New York 2010).

Hildebrandt, M., *Multikulturalismus und Political Correctness in den USA* (Wiesbaden 2005).

Hoetink, C., *Macht der gewoonte: Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018).

Hughes, G., *Political correctness: A history of semantics and culture* (Oxford 2010).

Kimball, R., 'From farce to tragedy', *Partisan review* 15:4 (1993) 564-569.

Koebner, R., en H.D. Schmidt, *Imperialism: The story and significance of a political word, 1840-1960* (Cambridge 1965).

Koselleck, R., *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und sozialen Sprache* (Frankfurt am Main, 2006).

Lovejoy, A.O., *The great chain of being* (New York 1936).

Mergel, T., 'Cultural turns and political history', *Ricerche di storia politica* speciale uitgave (2017).

Moore Milroy, B., 'Cracks, light, energy' in C.B. Miranne en A.H. Young eds. *Gendering the city: Women, boundaries, and visions of urban life* (Lanham 2000) 209-217.

Pocock, J.G.A., *Virtue, commerce and history: Essays on Political Thought and history, chiefly in the eighteenth century* (Cambridge, 1985).

Reiding, H., A. van Kessel et al. eds., *Nieuwe kiezers nieuwe kansen: honderd jaar algemeen kiesrecht* (Nijmegen 2017).

Righart, H., *De wereldwijde jaren zestig: Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten* (Utrecht 2004).

Rosier, T., *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie in Nederland en Amerika* (Nijmegen 1997).

Schie, P. van, 'Het 'geheim' van de Nederlandse liberalen: Hoe de VVD zich tot een centrale machtsfactor heeft ontwikkeld' in F. Wielenga, C. van Baalen en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap: bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018) 221-243.

Skinner, Q., 'Meaning and understanding in the history of ideas', *History and Theory* 8:1 (1969).

Sneller, J en D. Boomsma, 'Tussen rebelleren en regeren: D66 als factor in de Nederlandse politiek' in F. Wielenga, C. van Baalen en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap: bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018) 55-77.

Spruit, L., *Ideeëngeschiedenis: ontologie, reconstructie en controversie* (Inaugurale rede door Prof. Dr. Leen Spruit, Radboud Universiteit, Nijmegen 2017).

Steinmetz, W., *Das Sagbare und das Machbare: Zum Wandel politischer Handlungsspielräume England 1780-1867* (Stuttgart 1993).

Steinmetz, W., 'New perspectives on the study of language and power in the short twentieth century' in: W. Steinmetz ed., *Political languages in the age of extremes* (Oxford 2011), 3-51.

Vuijsje, H., *Correct: Weldenkend Nederland sinds de jaren zestig* (Amsterdam 2008).

Wielenga, F., C. van Baalen en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap: bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018).

Wilson, J.K., *The myth of political correctness: The conservative attack on higher education* (Durham, 1995).

Bronnen

27ste vergadering Donderdag 24 november 1994,
https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19941995/0000000321/1/pdf/SGD_19941995_0000305.pdf (geraadpleegd 12 augustus 2019).

Handeling, 1997-1998, pag. 5693-5716 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-19971998-5693-5716.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Handeling 1998-1999, pag. 1269-1295 | Overheid.nl
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-19981999-1269-1295.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Handeling 1998-1999, pag. 5149-5152 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-19981999-5149-5152.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Handeling 2003-2004, pag. 4093-4150 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20032004-4093-4150.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Handeling 2006-2007, pag. 5409-5415 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20062007-5409-5415.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Handeling 2008-2009, pag. 3664-3686 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20082009-3664-3686.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Handeling 2008-2009, pag. 933-959 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20082009-933-959.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Handeling 2010-2011, pag. 54-89 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20102011-84-20.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Handeling 2011-2012, pag. 48-68 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20112012-24-7.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Handeling 2015-2016, nr. 70 item 28 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20152016-70-28.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Handeling 2016-2017, nr. 17 item 12 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20162017-17-12.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Kamervragen (Aanhangsel) 2007-2008, nr. 3536 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20072008-3536.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Kamervragen (Aanhangsel) 2010-2011, nr. 1316 | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20102011-1316.html> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).

Zoeken in alle documenten | Overheid.nl,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken> (geraadpleegd op 12 augustus 2019).